

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԱՐ- ՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 1918 Թ. ՄԱՐՏ-ՀՈՒՆԻՍ ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ստորագրումից հետո Արևմտյան Հայաստանում թուրքական բանակի առաջխաղացման և դրան զուգորդող ու հաջորդող իրադարձությունների համատեքստում Կայսերական Գերմանիայի ունեցած դերակատարումը դեռևս հանգամանակից լուսաբանման չի ենթարկվել, մինչդեռ առանց դրա չի կարող ամբողջանալ ինչպես այդ շրջանի իրադարձությունների գիտական քննությունը, այնպես էլ Հայաստանի առաջին Հանրապետության և Գերմանիայի փոխհարաբերությունների ընդհանուր համապատկերը:

Թվում է, թե Գերմանիան պետք է որոշակի պարտավորություններ կրեր Բրեստի պայմանագրով Թուրքիային հանձնված Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանների քրիստոնյա և, բնականաբար, նաև հայ ազգաբնակչության անվտանգության ապահովման հարցում, քանի որ նա մի կողմից Օսմանյան կայսրության դաշնակիցն էր, այդ պետության վրա իրական ազդեցություն ունեցող միակ տերությունը, և մյուս կողմից՝ գերմանական կողմը կարևոր դերակատարում էր ունեցել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի վավերացման և, բնականաբար, նաև վերոնշյալ շրջանները Թուրքիային հանձնելու գործում: Գերմանիայի կառավարությունը, ինչպես վկայում են գերմանական դիվանագիտական փաստաթղթերը, լիովին հասու էր վերոնշյալ վտանգներին և դրանք կանխարգելելու իր որոշակի պարտավորվածությանը: Ինչպե՞ս էր, սակայն, դա իր գործնական դրսևորումը ստանում: Պաշտոնական Գերմանիան թուրքական զորքերի առաջխաղացման դեպքում հայկական կոտորածների բացառումը և թուրքական կողմում հայ ազգաբնակչության հանդեպ լոյալ դիրքորոշման ցուցաբերումը դեռ Բրեստի պայմանագրի ստորագրումից առաջ, 1918 թ. հունվարին, Օսմանյան կայսրության արտգործնախարարի և ֆինանսների նախարարի հետ տեղի ունեցած հանդիպումներում դարձրել էր բանակցման խնդիր: Ինչպես այդ ժամանակ, այնպես էլ փոքր-ինչ ավելի ուշ՝ մի կողմից Օսմանյան կայսրության Մեծ վեզիրի, արտգործնախարարի և նրա ներկայացուցիչ Խալիլ բեյի, իսկ մյուս կողմից՝ Գերմանիայի կանցլերի, պետքարտուղար Քյուիլմանի և դեսպան Բեռնշտորֆի միջև կայացած բանակցություններում թուրքական կողմը չէր զլանում տալ ամենապերճ հավաստիացումները հայերի հանդեպ իր «խաղաղասիրական» մտադրությունների վերաբերյալ: «Երբ Բրեստ-Լիտովսկի զինադադարի հաստատումից հետո մոտեցել էր այն ժամանակ ռուսների կողմից գրավված՝ արևելյան Անատոլիայի գավառների ազատումը, նշում էր պետքարտուղարի տեղակալը հարցի շուրջ ռալիստագում իր կատարած պարզաբանումների ժամանակ, - մենք հայերի հանդեպ վարքագծի հարցի առնչությամբ անմիջապես կապվեցինք թուրք պետական այրերի հետ և նրանց ասացինք, թե Թուրքիայի ամենասեփական շահերի, նաև իր դաշնակիցների հետ նրա

փոխհարաբերությունների առումով որքան կարևոր է, որ թուրքական զորքերի մտնելու ժամանակ հայ բնակչության հանդեպ անկարգությունները բացառվեն, և որ սկզբից նեթ քրիստոնյա և մահմեդական տարրերի միջև խաղաղ փոխհարաբերությունների հիմքեր ստեղծվեն: ... Կայսերական կառավարությունը Հայկական հարցի նշանակությունը թուրքական կառավարության աչքերին դեմ անելու ոչ մի առիթ բաց չի թողել և կատարել է որոշակի առաջարկներ, թե ինչպես կարելի է խուսափել հետագա արյունահեղությունից և տևականորեն խաղաղ իրադրություն ստեղծել: Նա մասնավորապես շտապ կերպով խորհուրդ է տվել մուսլիմ զործող զորամասերի կարգապահությունը պահպանել, հայ կամավորական ջոկատներին կամովի ենթարկվելու կոչ անել, նրանց, եթե նրանք կհետևեն այդ կոչին, տրամադրել համաներում..., բացի այդ՝ նաև առնվազն վճռել ու սկսել դեպի կայսրության խորքերը արտագաղթածների վերադարձը, ինչը փոխադրամիջոցների հետ կապված՝ ներկայիս դժվարությունների պայմաններում անշուշտ իրագործելի չէ: ... Հստակ հավաստիացումներից հետո մենք իրավունք ունենք հավատալ, որ (թուրքական, Ա. Հ.) կառավարությունը վճռել է հայերի հանդեպ մեղմ լինել և կկարողանա անմեղ բնակչությանը առանձին հրոսակախմբերի գործողությունների համար պատասխանատու չդարձնել ու կանխել այնպիսի դեպքերը, ինչպիսիք տեղի են ունեցել 1915 թվականին...»¹:

Չնայած պետքարտուղարի տեղակալը չէր նշում այդ խոստումների իրականացման երաշխիքների կամ վերահսկման լծակների մասին, քանի որ դրանք չկային, և հարցի վերաբերյալ գերմանա-թուրքական երկխոսությունը կառուցվում էր բացառապես «հավաստիացումների և վստահության» հիմքի վրա, այնուամենայնիվ, ինչպես վկայում են դիվանագիտական տեղեկագրերը, գերմանական կառավարությունը ակնհայտորեն ոչ միայն չէր քաջալերում Բրեստի պայմանագրով Թուրքիային հանձնվող շրջանների հայաթափումը, այլև դրանում ամենևին շահագրգռված չէր: Միաժամանակ Բրեստի պայմանագրի ընդունումը նա անխուսափելի էր համարում հայերի համար և ձգտում էր իր ազդեցությունը գործադրել թուրքական կառավարության երաշխիքների և հավաստիացումների հիման վրա հայկական կողմին պայմանագրի ընդունման մտքի հետ հաշտեցնելու համար: Երբ Տրապիզոնում արդեն սկսվել էին բանակցությունները, և թուրքական կողմը անդրկովկասյան սեյմին փորձում էր պարտադրել ընդունել Բրեստի պայմանագրի՝ Անդրկովկասին վերաբերող հոդվածը, Գերմանիան իր հերթին մտահոգություն էր արտահայտում Անդրկովկասյան սեյմի, այդ թվում՝ հայկական կողմի ընդդիմության հանդեպ, և անընդունելի համարելով մի կողմից Թուրքիայի դեմ պատերազմելու, մյուս կողմից՝ անգլիացիների կամ որևէ այլ երրորդ ուժի աջակցությունը խնդրելու հայկական շրջաններում ի հայտ եկող կոչերը, տարածաշրջանում «խաղաղ իրադրության» ստեղծման համար անհրաժեշտ էր համարում, որ հայերը հրաժարվեին ընդդիմության փորձերից, անկախության իրենց ձգտումներից, որոնց «անհուսալիությունը այժմ ստիպված են գիտակցել», և ընդառաջեին թուրքերի կողմից առաջարկվող հաշտությանը: Հայկական կողմի մոտ այդ դիրքորոշումը ձևավորելու համար հարկ էր համարվում օգտագործել մինչև իսկ հայերի գերմանացի բարեկամների ազդեցությունն ու հեղինակությունը:

¹ Der Völkermord an den Armeniern 1915/16, Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts, Herausgegeben von Wolfgang Gust, Springe 2005, էջ 567.

նր: «Մենք,- նշում էր գերմանական ԱԳՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալը մարտի 21-ին ռայխստագում ունեցած իր ելույթի ժամանակ,- գոհունակությամբ կողջունեինք, եթե հայերի գերմանացի բարեկամները իրենց ազդեցությունը գործադրեին հայերին անօգուտ դիմադրությունից, որը հավասարազոր կլիներ ինքնասպանության, նախազգուշացնելու և նրանց համոզելու համար, որ թուրքերի հետ բանակցեն իրենց հպատակման մասին: Մոտակա համաներման վերաբերյալ կարգադրություն արձակելու համաձայնությունը տրվել է»²:

Թուրքական պահանջը, սակայն, ինչպես սեյմի, այնպես էլ հայոց Ազգային խորհրդի կողմից մերժվեց, որից հետո, ինչպես հայտնի է, սկիզբ առան պատերազմական գործողությունները: Արդեն մարտի 13-ին թուրքերը մտել էին Էրզրում, իսկ ապրիլի 10-ին գրավեցին նաև Սարիղամիշը³: Նրանց գրավումներն ուղեկցվում էին տեղում մնացած հայերի կոտորածներով և այլ ամենազարհուրելի ոճրագործություններով:

Ինչ վերաբերում էր նոր իրադրությունում երկու դաշնակիցների միջև իրականացվող երկխոսությանը, ապա թուրքական կառավարությունը հավատարիմ մնալով իր ավանդական գործելակերպին՝ գերմանական դաշնակցին շարունակ հավաստիացումներ էր տալիս հայ ազգաբնակչության հանդեպ անկարգությունների բացառման և խաղաղ փոխհարաբերությունների հաստատման իր ցանկությունների մասին, իսկ Գերմանիան փորձում էր իր՝ նմանապես արդեն ավանդական դարձած բարեկամական հիշեցումներով ու նախազգուշացումներով «նպաստել» դրանց իրագործմանը: Այդօրինակ նախազգուշացումների անարդյունավետության մեծ փորձառություն ունեցող պաշտոնական Գերմանիան, անկասկած, որևէ հիմք չէր կարող ունենալ իր դաշնակցի խոստումներին հավատ ընծայելու համար, այնուհանդերձ նա այդ հարցում թուրքական կողմի վրա ազդելու այլ ճանապարհ, քան բարեկամական դիվանագիտական երկխոսությունն էր, չէր տեսնում: Իսկ արդյոք ինչպիսի՞ ընթացք և արդյունք ուներ այդ երկխոսությունը:

Գերմանական կառավարությանը որոշակի անհանգստություն էր պատճառում Բրեստի պայմանագրի ստորագրումից հետո թուրքական շրջաններում վերստին սանձազերծված ազգայնամոլական և պանթուրքական տրամադրությունների շեշտակի վերելքը, որ հղի էր անկանխատեսելի հետևանքներով: Մարտի 17-ին ԱԳՆ-ն Բուխարեստում գտնվող պետքարտուղարին տեղեկացնում էր, որ Կոստանդնուպոլսում մեծ վեզիրի բացակայությունը (որը նույնպես Բուխարեստում էր գտնվում) խիստ ցավալի էր, քանի որ թուրքական «բոլոր ազդեցիկ շրջանները հաղթանակի, նացիոնալիզմի և պանիսլամիզմի գլխապտույտի մեջ են», և միայն Թալեաթը կարող էր սանձերն իր ձեռքում հավաքել ու հայերի հանդեպ քաղաքականության վերաբերյալ կատարելով նախկինում հանձն առած պարտավորություններին համապատասխանող հայտարարություններ՝ «հանդարտեցնել» հակահայկական տրամադրությունները: Ըստ այդմ՝ հեռագրում պետքարտուղարին առաջարկվում էր Թալեաթին դրդել, որ նա դեռ Բուխարեստից շտապ կերպով հրահանգներ ուղարկեր Կոստանդ-

² Անդ:

³ Կարապետյան Մ. Խ., Հայաստանը 1912-1920 թվականներին, Երևան, 2003, էջ 214:

նուպոլիս հայերի հանդեպ իրագործվելիք քաղաքականության վերաբերյալ⁴:

Ինչպես տեղեկացվում էր պետքարտուղարի՝ մարտի 20-ի պատասխան հեռագրում, նա այդ մասին Թալեաթ փաշայի հետ զրույց էր ունեցել: Վերջինս, սակայն, նշել էր, որ այդ առումով Բուխարեստից նա շատ բան չէր կարող անել, սակայն Կոստանդնուպոլիս վերադառնալուն պես մտադիր էր հրամանագիր հրապարակել համաներման մասին⁵:

Դա, իհարկե, թուրքական նոր հայաջինջ գործողությունների համար ժամանակ շահելու նպատակ հետապնդող մի հերթական քայլ էր, քանի որ հետագայում ևս այդ, այսպես կոչված, «համաներումը», որը թուրքերի կողմից գրավված շրջաններում պետք է հայերի դեմ ոտնձգությունների արգելման երաշխիք դառնար և միաժամանակ դեռևս կենդանի աքսորյալներին հնարավորություն տար վերադառնալ իրենց հայրենի բնակավայրերը, երբեք չիրագործվեց:

Հարկ է նշել, որ չնայած Գերմանիան մտադիր չէր հայերի և մյուս քրիստոնյաների դեմ թուրքական կամայականություններն ու վայրագությունները զենքի ուժով արգելել⁶, այնուհանդերձ այդ հարցում չէր որդեգրել նաև ծայրահեղ հաշտվողական կեցվածք: Արդեն մարտի 22-ին արտգործնախարարությունը, վկայակոչելով Լիոնի հայկական լրատվական գրասենյակի տեղեկությունները, դեռ Բուխարեստում գտնվող պետքարտուղարին հեռագրում էր, որ Տրապիզոն մտնելուց հետո թուրքերը նոր վայրագությունների են դիմել, «Հեռացող հազարավոր ռուսների գնդակահարել կամ կենդանի այրել են: Հայերը աննկարագրելի չարչարանքների են ենթարկվում: Երեխաներին լցնում են պարկերը և նետում ծովը: Ծեր տղամարդկանց և կանանց խաչում ու խեղում են, բոլոր երիտասարդ աղջիկներն ու երիտասարդ կանայք տրվել են թուրքերի ձեռքը»⁷:

Այնուհետև տեղեկացնելով, որ Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպանն այդ մասին տեղյակ է ու համապատասխան առարկություններ է կատարել, ԱԳՆ-ն պետքարտուղարին առաջարկում էր այդ հարցը բարձրացնել Թալեաթի առաջ:

Եվս երկու օր անց արտգործնախարարությունից՝ պետքարտուղարի տեղակալ ֆոն դեր Բուշեի կողմից Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությանը հաղորդվում էր, որ հայերի դեմ մամուլում սանձազերծված քարոզարշավի անմիջական հրահրողը, ըստ ստացված լուրերի, Էնվեր փաշան էր, և դեսպանությանը հանձնարարվում էր գեներալ ֆոն Ջեկտի միջոցով ազդել Էնվերի վրա՝ այդ քարոզարշավին վերջ տալու հա-

⁴ Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919. էջ 374-375:

⁵ Անդ, էջ 377:

⁶ Ի պարզաբանումն դրա կարող է, անշուշտ, որոշակի հիմնավորվածությամբ այն տեսակետն արտահայտել, որ տիրող պատերազմական իրավիճակում Գերմանիան թուրք դաշնակցի հետ իր փոխհարաբերությունները չէր կարող վտանգել, և պատահական չէ, որ պաշտոնական Գերմանիան նույնպես իր կողմից ազդու միջամտության բացակայությունը հիմնավորելու համար հարկ եղած դեպքում օգտագործում էր այդ բացատրությունը: Ինչպես, սակայն, շուտով կլուսաբանվի, գերմանական շրջանները միանշանակորեն այդ տեսակետին չէին հարում, և կային նաև կոշտ միջամտության կողմնակիցներ, որոնք այդօրինակ մտահոգությունները անհիմն էին համարում:

⁷ Անդ:

մար⁸:

Ապրիլի 3-ին Բուշեն Կոստանդնուպոլսի դեսպանին ուղարկված մեկ այլ հեռագրում հաղորդում էր, որ նախկին ռուսական սահմանները հատելով՝ թուրքական զորքերը հասնում են խիտ հայկական բնակավայրերին: Քանի որ դրանով «աճում էր անկարգությունների վտանգը», պետքարտուղարի տեղակալը դեսպանին հանձնարարում էր Բ. Դոան վրա ազդեցություն գործադրել, որպեսզի զորամասերի հրամանատարներին հրամայվեր խստագույն կարգապահություն պահպանել և խաղաղ բնակչության հանդեպ ցուցաբերել անաչառ վերաբերմունք:

Ապրիլի 15-ին Բաթումի, իսկ ևս 10 օր անց Կարսի գրավմանը հաջորդող իրադարձությունները, սակայն, վերստին վկայում էին, թե թուրքական կանոնավոր և անկանոն զորքերը որքան հետևողականորեն էին իրագործում հայության սպանող, և ըստ էության որքան ամուլ էին գերմանական առարկությունները: Գերմանական կառավարությունը, սակայն, շարունակում էր բացառապես զուսպ դիվանագիտական առարկությունների ճանապարհով ընթանալ նաև այն ժամանակ, երբ դեպքերը կատարելապես փաստարկում էին դրանց անարդյունավետությունը⁹, մի ճանապարհ, որից նրան չէղեցին նույնիսկ հայ ժողովրդի՝ արտերկրի բարեկամներից հնչող թախանձագին կոչերը, խնդրանքներն ու նախազգուշացումները: Ինչ վերաբերում էր հայկական կողմին, վերջինս իր հերթին գործադրում էր բոլոր ջանքերը՝ թուրքական զորքերի հետագա առաջխաղացումը և հայ ժողովրդի լիակատար բնաջնջումը կանխելու նպատակով ձեռք բերելու Գերմանիայի աջակցությունը:

Ինչպես դեռ մարտի 6-ին հայտնի հրապարակախոս դր. Վիկտոր Նաումանի կողմից կանցլեր իշխան Հերտլինգին ուղղված հեռագրում էր ասվում, մի շարք հայեր (որոնց անունները չեն հիշատակվում) դիմել էին նրա միջնորդությանը՝ Գերմանիայի կառավարության ուշադրությունը Թուրքիային հանձնվող տարածքների հայ բնակչության համար ստեղծված տագնապալի և վտանգավոր իրադրության վրա հրավիրելու և Գերմանիայի պաշտպանությունը հայցելու համար:

Անդրադառնալով 1915-16 թթ. 1,5 միլիոն հայերի բնաջնջման փաստին, որի պատասխանատվությունը Անտանտի կողմից արդեն իսկ նաև Գերմանիային էր վերագրվում, Վ. Նաումանը կանցլերին մատնանշում էր պաշտպանիչ միջոցառումների չիրագործման դեպքում Օսմանյան կայսրությանը հանձնված տարածքներում գտնվող հայության մնացորդների սպանդի անխուսափելիությունը և դրանից բխող ծանր հետևանքները: «Այն, որ նոր սպանդ կսկսվի, եթե մենք դրա դեմ ոչինչ չձեռնարկենք, թուրքերի ներկայիս գրգռված տրամադրության պարագայում ինքնին հասկանալի է, նշում էր նա: Բայց դրանից առաջին հերթին մենք կվնասվենք, քանի որ աշխարհը, եթե նույնիսկ անիրավացիորեն, մեզ դրա համար պատասխանատու կդարձնի: ... Ես այս խնդրանքը կատարում եմ ոչ միայն մարդասիրության շահերից ելնելով, այլևս որպես գերմանացի հայրենասեր...»¹⁰:

⁸ Անդ:

⁹ Անշուշտ, դա որոշակիորեն թելադրված էր նաև հետագայում մեղսակցության մեղադրանքներից խուսափելու նպատակով:

¹⁰ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern. Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts, zusammengestellt und eingeleitet von Prof. Dr. Wardes Mikaeljan, Jerewan 2004, էջ 475:

Մարտի 19-ին արտգործնախարարությանը մի ուղերձ է հղում նաև գերմանահայկական ընկերությունը, որը ստորագրել էին դր. Պաուլ Ռոհրբախը, Էվալդ Շթիրը և պրոֆ., դր. Մարտին Ռադեն: Նրանք ԱԳՆ-ին մատնանշում էին, որ եթե Գերմանիան ազդու կերպով չմիջամտի դեռ կենդանի աքսորյալներին իրենց հայրենիքը վերադառնալու հնարավորություն ընձեռելու և Հայաստանում թուրքական բանակի ու հայ կամավորականների միջև բռնկված մարտերի դադարեցման համար, ապա ստեղծված իրավիճակը հանգեցնելու էր Թուրքիայում հայ ժողովրդի լիակատար բնաջնջմանը: ԱԳՆ-ին վերստին հիշեցնելով այն, թե արևմտահայության աքսորի և բնաջնջման առնչությամբ Գերմանիայի դեմ արդեն իսկ ինչպիսի մեղադրանքներ էին հնչում, ուղերձի հեղինակները նախազգուշացնում էին, որ եթե գեթ հիմա գործուն քաղ չձեռնարկվեր հայության մնացորդների փրկության համար, ապա աշխարհը Գերմանիային մեղսակից էր համարելու հայ ժողովրդի բնաջնջման հարցում: Այդ քայլը նրանք համարում էին պատերազմից առաջ Օսմանյան կայսրության և մեծ տեղությունների միջև համաձայնեցված բարեփոխումների փաթեթի իրականացումը:

Նամակագիրները հարկ էին համարում նաև ընդգծել, որ եթե Գերմանիայի կողմից որևէ ազդու միջամտություն տեղի չունենար, ապա հայկական հարցը վերջինիս համար հետագա խաղաղության բանակցություններում մի շատ «անհաճո» թեմա էր դառնալու, մինչդեռ եթե վերոնշյալ փաթեթի իրականացմամբ հայկական կողմին գոհացում տրվեր, ապա հետագայում թշնամիներն այլևս չէին կարող Գերմանիայի դեմ օգտագործել հայկական հիմնահարցը¹¹:

Գերմանիայի կառավարությանն ուղղված ողջամիտ կոչերը չէին դադարում: Ապրիլի 2-ին կանցլերին ուղղված իր նամակում Քյոլնի արքեպիսկոպոս Հարթմանը նույնպես, շեշտելով 1915 թ. հայերի հալածանքների առնչությամբ աշխարհում բազմիցս ի հայտ եկած պնդումները Գերմանիայի համապատասխանատվության վերաբերյալ, նրան կոչ էր անում անել ամեն բան՝ հայերի հանդեպ թուրքական հետագա ոճրագործությունները կանխելու համար: «Ոչ միայն իմ հավատակիցների հանդեպ ցավակցությունը, այլև ամենից առաջ Գերմանիայի անվան պատվազրկման՝ իմ մտահոգությունն է ինձ դրդել այս ուղերձը հղել Ձերդ Գերագանցությանը»¹², - նշում էր նա:

Իսկ ապրիլի 13-ին Մոսկվայից, Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի կողմից Չիչերինի և Կարախանի ստորագրությամբ, մի հեռագիր ուղարկվեց Գերմանիայի արտգործնախարարությանը. «Թուրքական զորամասերի կուտակումը կովկասյան ճակատում ուղեկցվում է հայ ազգաբնակչության զանգվածային ոչնչացմամբ, - նշվում էր հեռագրում: - ... Պայմանագիրը, որը մենք հարկադրված էինք Բրեստում ստորագրել, Արդահանի, Կարսի և Բաթումի շրջանների բնակչությանն է թողնում իրենց ճակատագրի ընտրությունը: Այդ շրջաններում տեղի ունեցող դեպքերն ապացուցում են, որ հայ ժողովրդի ոչնչացման 10 տարի ի վեր իրագործված քաղաքականությունը շարունակվում է նաև այժմ: Թուրքական ճակատում գերակշռությունը Ռուսաստանի կողմն էր, որը միայն այն պատճառով հարկադրվեց

¹¹ Անդ, էջ 478:

¹² Անդ, էջ 481:

հանձնել Արդահանը, Կարսը և Բաթումը, քանի որ Գերմանիան Թուրքիայի դաշնակիցն էր: Այն ռճրագործությունների պատասխանատվությունը, որոնց ենթարկվում է հայ ազգաբնակչությունը այսօր թուրքական զորամասերի կողմից գրաված տարածքներում, ընկնում է Գերմանիայի վրա, որի ուղղակի աջակցությամբ է Թուրքիան այդ շրջանները պահանջել: Արտաքին գործերի կոմիսարիատը... անհրաժեշտ է համարում, որ Գերմանիան արագ և եռանդուն կերպով միջամտի Կովկասում տեղի ունեցող դեպքերին՝ կանխելու համար խաղաղ բնակչության հետագա ոչնչացումն ու մոլորումը, ինչպես դա Արդահանում է եղել»¹³:

Մեկ օր անց, ապրիլի 14-ին, Նիկողայոս Ադոնցի և Հակոբ Զավրիևի ստորագրությամբ նաև Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից է մի հեռագիր ուղարկվում Գերմանիայի արտգործնախարարությանը, որտեղ դարձյալ շեշտվում էր կատարվող ռճրագործությունների համար Գերմանիայի համապատասխանատվության հանգամանքը: «Հայաստանը... նոր տառապանքների է մատնվել,- նշվում էր հեռագրում:- Ռուսական զորքերի նահանջն օգտագործելով՝ թուրքական զորքերը անմիջապես ներխուժեցին անպաշտպան երկիրը՝ բնաջնջման ենթարկելով ոչ միայն բոլոր թուրքահայերին, այլև ռուսահայերին: Հակառակ խաղաղության պայմաններին, որոնցով ճանաչվում է բոլոր կովկասյան շրջանների ինքնորոշման իրավունքը, թուրքական բանակը երկիրն ավերելով և քրիստոնյա բնակչությանը ոչնչացնելով՝ առաջանում է Արդահանի և Կարսի դեմ: Հայերի հետագա ճակատագրի պատասխանատվությունը ամբողջովին ծանրանում է Գերմանիայի վրա, քանի որ նրա պնդումով ռուսական զորքերը դուրս բերվեցին հայկական շրջաններից: Այժմ նրանից է կախված թուրքական զորքերին սովորական դարձած անկարգություններից ետ պահելը, որոնք տեղի են ունենում վրեժխնդրության և կատաղության հողի վրա: Դժվարությամբ կարելի է հաշտվել այն մտքի հետ, որ մի մշակութային պետություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որն իր դաշնակցի՝ Թուրքիայի վրա ազդելու հնարավորություն ունի, կթույլատրի, որ Բրեստի խաղաղության պայմանագիրը հայ ժողովրդի համար, որը պատերազմի մեջ ներքաշվել է իր կամքին հակառակ, դառնա անհամար տառապանքների աղբյուր: Այդ պատճառով Ազգային խորհուրդը հավատում է, որ Դուք նոր սարսափներից առաջ հայ ժողովրդի պաշտպանության նպատակով թուրքական իշխանությունների դեմ կձեռնարկեք անհրաժեշտ և միայն Ձեզ համար հնարավոր միջոցառումները»¹⁴:

Մարտի 13-ին, իսկ այնուհետև նաև մայիսի 17-ին կանցլերին ուղերձներ հղեց նաև Հայաստանի օգնության շվեյցարական միությունը: Մեկ անգամ ևս հիշատակելով 1915 թ. հայ ժողովրդի զանգվածային սպանողը՝ միությունն իր տագնապն ու մտահոգությունն էր արտահայտում այն առնչությամբ, որ թուրքական լրատվամիջոցները հասարակայնությանը տեղի ունենալիքի մասին ճիշտ նույն ձևով էին նախապատրաստում, ինչպես 1915 թվականին: «Առանձին հայ ղեկավարների իրական կամ կարծեցյալ դաժանությունները այնպես են ներկայացվում, որ եվրոպացի ըն-

¹³ Անդ, էջ 483-484:

¹⁴ Պետքարտուղարի տեղակալը, հեռագիրն իր հերթին ուղարկելով Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանին, նրան հրահանգում էր այդ մասին տեղեկացնել թուրքական կառավարությանը և միաժամանակ վերջինիս մատնացուցել թուրքական կողմի «գործելակերպի վտանգավորությունը»:

թերցողը մնացյալ ամեն բան պետք է ըմբռնի որպես թուրքական կայսրության ինքնապաշտպանություն,- նշվում էր մայիսի 17-ի ուղերձում:- 1915 թ. այնպես եղավ, որ այդ «օրինական ինքնապաշտպանությունը» հասցրեց մինչև հարյուր հազարավոր կանանց ու երեխաների ոչնչացմանը: Սարսափելի մոտ է այն եզրակացությունը, որ 1918 թվականին հետևելու են նույն նախերգանքն ու վերջաբանը: ... Մենք չենք կարող հավատալ, որ Գերմանիայի պաշտպանությունը ձեռք բերելու բոլոր խնդրանքները պետք է զուր լինեն, ... որ Գերմանիայի կողմից պաշտպանված Թուրքիան իր գերմանական սպաների կողմից ղեկավարվող բանակն օգտագործում է քրիստոնյաներին ամենանողկալի ձևով հալածելու համար: ... Մենք համոզված ենք, որ քրիստոնյա գերմանական կայսրությունը Արևելքի քրիստոնյաների հանդեպ իր պատասխանատվությանը գիտակից է և իրեն թույլ չի տա թուրքական ժխտումների հիման վրա սպասել: Մեր այդ հույսի չիրականացումը Շվեյցարիայում, որտեղ բողոքականներն ու կաթոլիկները երկյուղ են ապրում հայերի համար, զգեսնող տպավորություն կգործի, առաջին հերթին հենց Շվեյցարիայի ժողովրդի այն հատվածի մոտ, որը Գերմանիայի հանդեպ ըմբռնում ունի և նրա հակառակորդների պրոպագանդայի համար մատչելի չէ»¹⁵:

Ինչևէ, չնայած հայության հանդեպ թուրքական բանակի կողմից իրագործվող վայրագությունների վերաբերյալ բոլոր տեղեկություններին և նախազգուշացումներին, պաշտոնական Գերմանիան, ինչպես նշվեց, փորձում էր բացառապես դիվանագիտական խողովակներով ազդել թուրքական պաշտոնական շրջանների վրա: Դրա վկայությունն է, օրինակ, պետքարտուղարի տեղակալի կողմից ապրիլի 15-ին դեսպանին ուղարկված հեռագիրը, որտեղ վերջինիս հանձնարարվում էր ստուգել թուրքական կողմի նորագույն ոճրագործություններին վերաբերող տեղեկությունների իսկությունը և միաժամանակ անձամբ հաղորդումներ կատարել թուրքական կողմից գրավված տարածքներում տեղի ունեցող դեպքերի վերաբերյալ: «Քանի որ Բրեստի պայմանագրի՝ Կարսին, Արդահանին և Բաթումին վերաբերող որոշումը Թուրքիայի համար մենք ենք ուժի մեջ մտցրել,- նշում էր Բուշեն,- մենք կհայտնվենք ծայրահեղ անախորժ դրության մեջ, եթե այժմ բարձրացված մեղադրանքները համապատասխանում են իրականությանը: Մենք պարտավոր ենք պահանջել, որ Թուրքիան մեղմ վարվի քրիստոնյա բնակչության հետ և ամեն տեսանկյունից հարգի նրանց իրավունքները: Նաև մենք իրավունք ունենք պահանջել, որ թուրքերը մեզ իրազեկեն նշված տարածքներում տեղի ունեցող ամեն բանի մասին: Ձերդ Գերագանցությունը պետք է այդ նպատակով մեծ վեզիրի և արտգործնախարարի հետ զրուցի և Թալեաթ փաշային հիշեցնի Բուխարեստից վերադարձից հետո հայերի համար համաներում արձակելու իր խոստումը: Ներկա պահին այդ միջոցառումը մեզ խոստանում է հանգստացուցիչ ազդեցություն գործել ամենուրեք արդեն ուժգին գրգռված հասարակական կարծիքի վրա: Այն չպետք է անտեսի նաև նախկին ռուսական տարածքներում բնակվող հայերին»¹⁶:

Դեսպանը ճշգրտորեն կատարում է հանձնարարությունը՝ մեծ վեզիրին տեղե-

¹⁵ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., էջ 499-500:

¹⁶ Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 379:

կացնելով, որ եթե Թուրքիան կամենում էր, որ Գերմանիան աջակցեր Կովկասում Թուրքիայի քաղաքականությանը, ապա պետք է գերմանական կողմին երաշխիք տար հայկական խնդրի առնչությամբ: Թալեաթը իսկույն նեթ նրան հավաստիացնում է, որ այդ հարցին վերաբերող նրա խոստումն այլևս կարող է զաղտնի չպահվել, որ նա դեսպանին լիազորում է արտգործնախարարությանը տեղեկացնել համաներման մոտալուտ հրապարակման մասին՝ միաժամանակ ավելացնելով, որ ինչպես համաներումը, այնպես էլ դրա հետ միասին խաղաղ հայ բնակչությանը դրամական փոխհատուցման և հայրենիք վերադառնալու իրավունքի տրամադրման հարցերի կանոնակարգումը նախապատրաստման փուլում են գտնվում¹⁷:

Զբավականանալով այդ հաղորդումով՝ ԱԳՆ-ն ապրիլի 26-ին պահանջում էր այդ համաներման հրապարակումից առաջ իրեն տեղեկացնել, թե արդյոք վերադարձի իրավունքը միայն աքսորյալների¹⁸ ն, թե՞ նաև Ռուսաստան փախած հայերին էր վերաբերում, և արդյոք ի՞նչ նպատակների համար էր նախատեսված փոխհատուցում կատարել¹⁸:

Դեսպանը այդ հարցի առնչությամբ նոր հանդիպում է ունենում Թալեաթի հետ, որը տեղեկացնում է, թե համաներումը միայն Թուրքիայում գտնվող հայերին է վերաբերելու, քանի որ երկրում չգտնվողներին էտ վերադարձնելը «վտանգավոր» կլիներ: Իսկ ինչ վերաբերում էր դրամական նվիրատվությանը, ապա այն իբրև թե պետք է կատարվեր ունեզրկված հայերի կրած վնասների փոխհատուցման համար: Ինչպես Թալեաթն էր նշում, հայերը ըստ հնարավորին պետք է ընտրություն կատարեին իրենց նախկին ունեցվածքի և մի որոշակի դրամագլխի միջև¹⁹:

Ուշագրավ է, որ Թալեաթի պատասխանը չէր բավարարում գերմանական ԱԳՆ-ին, որը ցանկալի էր համարում հայրենիք վերադառնալու թույլտվություն տալ նաև բռնագաղթած հայերին: Այդ նպատակով մայիսի 6-ին ԱԳՆ-ն նոր հեռագիր է ուղարկում դեսպանին՝ նրան հանձնարարելով գեներալ Լոսովին առաջարկել, որ նա, իբրև իրեն տրված հրահանգների փաթեթի հավելում, փորձի արտագաղթածներին վերադարձի թույլտվություն տալու վերաբերյալ թուրքական «տարակույսները» հաղթահարել: Նշելով, որ նրանց դեպի Թուրքիա վերադարձի թույլտվության հատկացման ցանկությունը հայկական կողմն է արտահայտել՝ ԱԳՆ-ն այդ առնչությամբ ավելացնում էր, որ այդ հայերի՝ Կովկասում կուտակված լինելը հողի ու կենսամիջոցների բացակայության պայմաններում կհանգեցներ ընդհարումների տեղի ոչ հայկական բնակչության հետ²⁰:

Գերմանիան Թուրքիայի հետ իր դիվանագիտական երկխոսության ընթացքում պարբերաբար ընդգծում էր կնքված պայմանագրերից ածանցվող պարտավորությունների պահպանման և տեղական բնակչության նկատմամբ վայրագությունների բացառման անհրաժեշտությունը: Բաթումի բանակցությունների նախօրեին, ապրիլի 30-ին, գերմանական ԱԳՆ-ի կողմից բանակցություններին մասնակցող գերմանա-

¹⁷ Անդ, էջ 380:

¹⁸ Անդ:

¹⁹ Անդ, էջ 380-381:

²⁰ Անդ, էջ 382:

կան ներկայացուցչությանն ուղղված ցուցումների 3-րդ կետում մասնավորապես նշվում էր, որ թուրքական կառավարությանը հարկավոր էր դրդել, որ նա Բրեստի պայմանագրով Թուրքիային տրված այն տարածքներում, որտեղ հայերը փակ համայնքներում էին ապրում, նրանց տեղական ինքնավարություն, իսկ երկրի մյուս շրջաններում իրենց եկեղեցական և մշակութային գործերը կարգավորելու լիարժեք ազատություն տրամադրեր²¹:

Թուրքական կառավարությունը, Գերմանիայի նախագուշացումների և առաջարկների առնչությամբ տալով համապատասխան հավաստիացումներ, սակայն քաջ գիտակցելով, որ Գերմանիան վերոնշյալ խնդիրների պատճառով երբևէ ուժի դիրքերից չէր խոսի և չէր վտանգի երկու երկրների դաշնակցային հարաբերությունները, ոչ միայն այդ առաջարկների իրականացման ուղղությամբ որևէ գործուն քայլ մտադիր չէր ձեռնարկել, այլև, ընդհակառակը, շարունակում էր խորանալ հայկական տարածքներում՝ առաջանալով դեպի Երևան²²:

«Հայերի հետ բանակցելու որևէ շարժառիթ չկա,- արդեն ապրիլի 13-ին ԱԳԼ-ին հաղորդում էր Կ. Պոլսի դեսպան Բեռնշտորֆը,- քանի որ թուրքերի՝ անակնկալ արագությամբ հաջորդող ռազմական հաջողությունները նրանց դարձրել են իրենց նախկին տարածքի, ինչպես նաև Բաթումի, Արդահանի և Կարսի սանջակների մեծագույն մասի տերը: Կովկասի հարավային շրջաններում ապրող հայերի հետ բանակցություններն ինքնին կսկսվեն, քանի որ այդ դեպքում հարցը վերաբերում է նաև Կովկասյան հանրապետությանը»²³:

Երբ թուրքական բանակը Բրեստի պայմանագրով իրենց հատկացված տարածքների զավթումից հետո շարունակեց առաջանալ, գերմանական կողմում, որն ակնհայտորեն այդ հանգամանքի հետ հաշվի չէր նստել, ի հայտ եկան լուրջ տագնապներ և անհանգըստություններ նաև այն պատճառով, որ Գերմանիան թուրքերի առաջխաղացմամբ և գրավումներով վտանգված էր տեսնում նաև Անդրկովկասում իր սեփական տնտեսական շահերը: «Թուրքական՝ չափ չճանաչող պահանջը,- մայիսի 15-ին հեռագրում էր գեներալ ֆոն Լոսովը,- նաև Ախալքալաքի, Ալեքսանդրապոլի և Երևանի զուտ հայկական շրջանների, Բրեստի պայմանագրի շրջանակներն էապես գերազանցող տարածքների գրավման, միայնակ կերպով Կովկասի տնտեսական շահագործման և Անդրկովկասում նույնպես հայերի լիովին բնաջնջման նպատակ է հետապնդում:

Թուրքերը, առանց ինձ նախապես տեղեկացնելու և իմ համաձայնությունը ստանալու, ամսի 13-ի երեկոյան վերջնագրի ձևով պահանջել են իրենց տրամադրել

²¹ Անդ, էջ 381:

²² Թուրքական դեմագոգիան որևէ սահման չէր ճանաչում: Հատկանշական է, որ մարտի կեսերին, երբ Թալեաթը խոստանում էր, այսպես կոչված, «համաներում» և վերադարձի հնարավորություն տրամադրել աքսորյալներին, 4-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Ալի Բահան փաշան իր տարածաշրջանում, մասնավորապես Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի վիլայեթում, տեղահանում և վտարում էր հայերի վերջին մնացորդներին: Չնայած մայիսի 15-ին կանցելրը և դեսպանությունը Հալեպի հյուպատոս Ռոսլերի միջոցով տեղեկացվեցին այդ մասին, այնուհանդերձ համապատասխան եզրահանգում կատարելու ցանկություն չդրսևորեցին: Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 383:

²³ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., էջ 483:

Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղին: Ես դրա դեմ բողոքել եմ: Իմ միջնորդական առաջարկությունը, որի հիման վրա կարևորագույն և ամենահրատապ հարցերը սկզբունքորեն մեկ ժամում կարելի է կարգավորել, հետևյալն է.

Թուրքերը պետք է Բրեստի պայմանագիրը ճանաչեն որպես հիմք:

Թուրքական մեծամտությունը շոյելու և նրանց ետդարձը դյուրացնելու համար Ալեքսանդրապոլի մահմեդական շրջանը սահմանների կարգավորման ձևով փոխանակվում է Բաթումից հյուսիս ընկած վրացական տարածքի և Կարսի շրջանի գուտ հայկական արևելյան մասի հետ, ընդ որում՝ Կարսի ամրոցը մնում է թուրքերին...»²⁴:

Գեներալ ֆոն Լոսովն այնուհետև ավելացնում էր, որ հենց որ այդ առաջարկն ընդունվի, գերմանացիների վերահսկողության ներքո Կարս-Ջուլֆա հատվածում թուրքական զորքերի փոխադրումը կարող էր սկսվել: Այդ պատճառով նա խնդրում էր ուղարկել մի հանձնաժողով, որն իր հետ միասին Թիֆլիսում կգրառվեր երկաթուղուն առնչվող խնդիրներով, ինչպես և մի գերմանական գումարտակ, որը Ալեքսանդրապոլից մինչև Ջուլֆա բոլոր կայարաններում կստանձնե՝ կարգ ու կանոնի վերահսկումը: Դա, նշում էր նա, համապատասխանում էր նաև կովկասցիների ցանկությանը և նրանց պահանջն էր, քանի որ նրանք թուրքերի հանդեպ մեծ անվստահություն ունեին ու վճռականաբար մերժում էին թուրքական կողմից երկաթուղու ղեկավարումը կամ դրա վրա ազդեցություն ունենալը:

Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Բեռնշտորֆն իր հերթին այդ առնչությամբ հավելում էր, որ Հալիլը, Վեհիբը իր հետ սկզբունքորեն նույն կարծիքին են, սակայն Էնվերը շարունակում է իր տեսակետը պնդել և պահանջում էր իսկույններ վերջնագիր ներկայացնել: «Եթե Կովկասում պետք է խուսափել մի նոր արյունահեղ պատերազմի բռնկումից, այդ առնչությամբ նշում էր Բեռնշտորֆը, ապա դեսպանը պետք է մեծ վեճիին անհապաղ հայտարարի, որ գերմանական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը Էնվերի պահանջը բնավ չի կարող պաշտպանել և բողոք է բարձրացնում դաշնակիցների շահերը ծանր կերպով վնասող թուրքական գործելակերպի դեմ»²⁵:

Գերմանական կառավարությունը, սակայն, հակված չէր ընդունելու ֆոն Լոսովի առաջարկը և Թուրքիային պարտադրելու պահպանել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պայմանները, մինչդեռ հայկական կողմը իրադրության վատթարացմանը զուգընթաց ավելի և ավելի էր փորձում ապավինել Գերմանիայի աջակցությանը թուրքական նոր վայրագությունները և կոտորածները կանխելու համար: Այդ նպատակով Հայոց ազգային խորհրդի կողմից ապրիլի երկրորդ կեսին մի պատվիրություն է մեկնում Բեռլին, որի կազմում երեք անձինք էին՝ Ա. Ջամալյանը, Գ. Մելիք-Կարապյոզյանը և Լ. Նազարյանը:

Դեռ մինչև Բեռլին հասնելը պատվիրակությունը «քաղաքակիրթ աշխարհին» ուղղված մի սրտառու լոջ է ուղղում, որը ապրիլի 20-ին հրապարակվում է Լիոնի ռադիոհաղորդագրությամբ: «Վերջին երեք օրերի կոտորածներից ու արտաքսումներից հետո, որոնք այնպիսի վայրագությամբ և դաժանություններով իրագործվեցին, ինչպես մինչ այդ պատմությունը չէր տեսել, ...Հայաստանը կանգնած է մի նոր աղե-

²⁴ Անդ, էջ 497-498:

²⁵ Անդ, էջ 498:

տի առաջ, որը հանդիսանալու է թուրք կառավարողների կամքով մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման ավարտը: Բոլոր վայրերում, որտեղ նրանք մուտք են գործում, հայերին սիստեմատիկ կերպով մոթթում են: Արդյոք քաղաքակիրթ աշխարհը թույլ կտա²⁶, որ բազմահազար ծերերը, այրիներն ու որբերը շարունակեն մատնվել այդ բռնակալներին, որոնց ձեռքերը դեռ կարմիր են իրենց հայրերի, եղբայրների և երեխաների արյունով: Նահատակների անունից, որոնց ոսկորները ծածկում են Հայաստանի դաշտերը, ամենասուրբ զգացումների, արդարության, մարդկայնության և առաքինության անունից, կանանց և անպաշտպան երեխաների անունից պատվիրակությունը իր կոչն է ուղղում բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդներին, որպեսզի նրանք իրենց ձայնը բարձրացնեն, քանի դեռ չափազանց ուշ չէ, և որպեսզի նրանք իրենց միջամտությամբ արգելեն, որ շարունակվի մի հին ազգի ոչնչացումը, որն այնքան ծառայություններ է մատուցել քաղաքակրթությանը, որն իր աշխատանքով և բնական ձիրքերով հանդիսանում է առաջադիմության տարր և հարյուրամյակներ ի վեր լավագույն միջնորդն է եղել Արևմուտքի մշակույթի ու Արևելքի ժողովուրդների միջև»²⁶:

Բեռլին հասնելուց հետո, ապրիլի 28-ին, նրանք մի ուղերձ են հանձնում ԱԳՆ-ին, որտեղ գերմանական կառավարության ուշադրությունը հրավիրում էին հայության ճգնաժամային դրության վրա և խնդրում ազդու կերպով միջամտել՝ արգելելու համար ինչպես հայերին, այնպես էլ Կովկասի տարածքի բարօրությանը սպառնացող աղետը: Հաջորդ օրը պատվիրակությունը ԱԳՆ-ին ուղղված մեկ այլ նամակում ընդգծելով, որ միայն Գերմանական կայսրությունն էր ի վիճակի կասեցնել թուրքական ոճրագործությունները, մատնանշում էր այն միջոցառումները, որոնց իրագործման դեպքում հնարավոր կլինեք ապահովել Կովկասի հայ բնակչության անվտանգությունը: Ըստ այդմ, նախ անհրաժեշտ էր իսկույններ կանգնեցնել թուրքական բանակի առաջխաղացումը, այնուհետև իրագործել Կարսի, Արդահանի և Բաթումի բնակչության ինքնորոշման իրավունքը այն կարգով, որ ազգային պատկանելության գործոնը հաշվի առնվեր և քվեարկության իրավունք տրվեր նաև փախուստի դիմած բնակիչներին: Բացի այդ, հարկավոր էր թուրքերին արգելել որևիցե պատրվակով խախտել Բրեստի պայմանագրով վճռված սահմանները: Թուրքերը իրավունք չպետք է ունենային միջամտել Կովկասի ներքին գործերին: Ապահովել այն հայերի անվտանգությունը, որոնք բնակություն կհաստատեն Թուրքահայաստանում կամ կցանկանան վերադառնալ այնտեղ գտնվող իրենց բնակավայրերը: Այնուհետև ընդգծելով, որ առաջին երեք առաջարկները համապատասխանում էին Բրեստի պայմանագրի որոշումներին՝ պատվիրակության անդամները հույս էին հայտնում, որ պայմանագիրը ստորագրած Գերմանիան նրա ոտնահարումը չէր հանդուրժի: Վերջում պատվիրակությունը խնդրում էր՝ առանց ժամանակ կորցնելու մի գերմանական հանձնաժողով ուղարկել տեղում իրադրությունը քննելու, վերոնշյալ առաջարկներին ընթացք տալու և վերահսկողություն իրականացնելու համար²⁷:

Մայիսի 4-ին պատվիրակությունը հայության արդի վիճակի և փախստականների

²⁶ Անդ, էջ 486-487:

²⁷ Անդ, էջ 487-488:

վերադարձի հարցի վերաբերյալ նաև մի հուշագիր է ներկայացնում ԱԳՆ-ի գաղտնի խորհրդական Գյոպերտին՝ միաժամանակ խնդրելով նրա միջնորդությունը կանցլերի հետ տեսակցություն ունենալու համար: Հուշագրում հակիրճ և ազդու կերպով ներկայացնելով այն ողբերգությունները, որոնք հայությունն ապրել էր ինչպես Երկրորդ աշխարհամարտի բռնկումից հետո, այնպես էլ թուրքական վերջին ներխուժման օրերին, պատվիրակությունը դարձյալ Գերմանիայի աջակցությունն էր հայցում թուրքական զորքերի դեմ հուսահատ պայքար մղող հայությանն օգնելու համար: «...Մեր ժողովրդին առանձնակի ցավ պատճառեց, որ այդ անմարդկայնությունները կատարվում են Գերմանիայի դաշնակցի կողմից, - նշվում էր ուղերձում, - Գերմանիայի, որին մենք սովորել էինք ակնածանքով վերահայաց նայել, որի մեծ մշակույթը մեզ համար այնպես օրինակելի և ուղենշային էր, ինչպես Առաջավոր Ասիայի ոչ մի այլ ժողովրդի համար չի եղել, որի լեզուն մեր դպրոցներում առանձնահատուկ սիրով էր ուսուցանվում, որի համալսարաններում մեր ամենանշանակալից անձինք ստացել են իրենց կրթությունը, և որի հայերեն թարգմանված գիտական և բանաստեղծական բազմաթիվ գործերը մեր մտավորականության ամբողջ սերունդներ են ոգեշնչել ու կրթել...»²⁸:

Հուշագրի հեղինակներն ընդգծելով, որ թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ էր եղել հայ ժողովրդի լիակատար բնաջնջմանը, գերմանական կառավարության ուշադրությունը հրավիրում էին նաև այն հանգամանքի վրա, որ թուրքական զորքերի դեմ հայ ժողովրդի հուսահատ և վճռական պայքարը կարող էր վերածվել անանցանելի լեռներից մղվող փոքրամասշտաբ, սակայն տևական պատերազմի, որի հետևանքները անհնար էր կանխատեսել:

Կանցլերի հետ պատվիրակության տեսակցության խնդրանքը, իհարկե, մերժվեց: Նրանք կարողացան հանիպել միայն ԱԳՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալին և գաղտնի խորհրդական Գյոպերտին: Իսկ թե ինչպիսին էր Գերմանիայի պաշտոնական պատասխանը, ցույց է տալիս այդ առթիվ Գյոպերտի կողմից մայիսի 21-ին հեղինակված նոթագրությունը: Նա գրույցի ժամանակ պատվիրակությանը տեղեկացրել էր, որ թուրքերի կողմից «ռազմական պատճառներով» Արդահանի, Կարսի և Բաթումի սահմաններն անցնելը գերմանական զինվորականության կողմից համարվել է «իրավացի», և որ «այս ու այնտեղ» հայերի հետ տեղի ունեցած ընդհարումների առնչությամբ թուրքական կառավարության հետ տեղի է ունենում հեռագրերի փոխանակություն: Միաժամանակ Գյոպերտը պատվիրակության անդամներին հայտնում է, որ մոտակա շրջանում Կովկաս է ուղարկվելու Թուրքիայի ու թուրքերի լավ գիտակ գնդապետ Բարոն ֆոն Կրեսը, որին առանձնահատուկ կերպով խնդրվել է զբաղվել հայերի հարցերով, և հայ պատվիրակները հայրենիք վերադառնալուց հետո կարող են հարկ եղած դեպքում դիմել նրան, ինչպես և գեներալ ֆոն Լոսովին²⁹:

Հայոց ազգային խորհուրդը կարիք չունեւ, իհարկե, սպասել Գյոպերտի ցուցումներին՝ գեներալ ֆոն Լոսովին դիմելու համար: Բաթումի բանակցություններին մասնակցող հայ պատվիրակները բազմիցս հանդիպումներ են ունենում գեներալ Լոսովի

²⁸ Անդ, էջ 495:

²⁹ Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 388:

հետո, որը նույնպես մասնակցում էր բանակցություններին, և մինչև իսկ խնդրում են նրան նվաճել Կովկասի հայկական շրջանները: «Մենք եղանք Լոսովի մոտ,- գրում են պատվիրակության խորհրդականներ Հ. Օհանջանյանը և Մ. Պապաջանյանը,- նրա օգնությունը խնդրեցինք հայերի պաշտպանության գործում: Նա խոստացավ այդ մասին հեռագրել Կայսր Վիլհելմին և խոստացավ խնդիր հարուցել զինվորներ ստանալու համար և ասաց, որ եթե հայերը որոշեն պատվիրակություն ուղարկել Գերմանիա, ապա ինքը նրան կվերցնի իր հետ: Առանձին հույսեր նա չտվեց... Մենք 23-ի գիշերը ուղարկեցինք գրավոր դիմում՝ խնդրելով օկուպացնել Կովկասի հայկական շրջանները»³⁰:

Լոսովը, բնականաբար, որքան էլ ըմբռնումով էր մոտենում հայերի համար ստեղծված լրջագույն կացությանը, չէր կարող հույսեր տալ, քանի որ նա զինվորական էր, կատարող և նույնիսկ մեծագույն ցանկության դեպքում, բայց առանց համապատասխան հրահանգների չէր կարող կոշտ միջամտության նախաձեռնություն հանդես բերել: Եվ, այնուամենայնիվ, ինչպես վկայում են սկզբնաղբյուրները, նա իրապես հայ պատվիրակներին կեղծ խոստումներ չէր տվել և գերմանական կառավարությանն ուղղված իր բարեխիղճ ու մանրագին տեղեկատվության միջոցով ձգտում էր ձեռք բերել այդ հրահանգները: Ինչպես տեղեկացվում էր նրա՝ ԱԳՆ-ին ուղղված մայիսի 23-ի հեռագրում, անդրկովկասյան պատվիրակության հայ ներկայացուցիչները մի շարք այլ հայ վստահված անձանց հետ միասին իր հետ արդեն բազմիցս հանդիպումներ էին ունեցել, ընդունել էին, որ մինչև պատերազմը իրենք քաղաքականապես դեպի Ռուսաստանը և Անգլիան էին կողմնորոշվել, ինչի համար, սակայն, ինչպես գեներալն էր նշում, նրանց մեղադրել չէր կարելի: Նրանք ֆոն Լոսովին միաժամանակ հանդիսավորապես վստահեցրել էին, որ եթե հայերի փրկությունը Գերմանիայի միջոցով տեղի ունենա, ապա իրենք ընդմիշտ կապված կլինեն Գերմանիայի հետ: Դա մատնանշելով որպես կարևոր նախադրյալ՝ հայկական հարցի առնչությամբ ողջ աշխարհում Գերմանիայի դեմ տարվող պրոպագանդան «մեկ հարվածով» չեզոքացնելու համար՝ գեներալը դարձյալ կառավարության ուշադրությունը հրավիրում էր հայերի համար ստեղծված ճգնաժամային իրադրության վրա: «Ինչպես ես շարունակ տեղեկացնում եմ, թուրքական քաղաքականության նպատակը հայկական շրջանների մշտական գրավումը և հայերի բնաջնջումն է: Թալեաթի և Էնվերի բոլոր երկուստեք հավաստիացումները կեղծ են: Կոստանդնուպոլսում հաղթանակել է ծայրահեղ հակահայկական ուղղությունը: Թուրքական ծրագիրն այսօր պարզ է. նրանք վստահ են, որ կստանան Ախալցխայի մահմեդական շրջանը: Ախալքալաքի լիովին հայկական շրջանը նրանք փորձում են փաստերը քողարկելով ներկայացնել որպես Ախալցխայի շրջանին պատկանող տարածք: Ալեքսանդրապոլ քաղաքը նրանք գրավել են: Նրանք ուզում են զավթել դեպի Ջուլֆա տանող երկաթուղին՝ ներառյալ երկաթուղուց դեպի հարավ ընկած 25 կիլոմետրանոց մի գոտի՝ այն երբեք չվերադարձնելու համար, թաթար բնակչության համաձայնությամբ զավթել Ելիզավետպոլի և Բաքվի նահանգները, միաժամանակ շարժվել դեպի Բաքու՝ այնտեղի բոլշևիկներին քշելու և այնտեղ ամրանալու համար: Ճակատում՝ Ախալքալաքից հա-

³⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, էջ 112:

րավ գտնվող թուրքական զորամասերը առաջանում են Թիֆլիսի և Երևանի դեմ: Քուրդ և թաթար կամավորները, որոնք ուղեկցում են բանակին, բնակավայրերում թալանում և սպանում են հայերին: Բոլոր տղամարդիկ տարվում են: Հայկական զորամասերը նահանջում են դեպի արևելք՝ առճակատումներից խուսափելու համար: Հայ բնակչությունը փախչում է դեպի արևելք, շուտով ստիպված կլինի հանդիպել թաթարներին, ինչը պետք է կոտորածների հանգեցնի: Հայ բնակչության համար այլևս տեղ չի մնում, որի վրա նա կարողանա ապրել: Դա պետք է հասցնի պարտիզանական կռվի, որը Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա գծի վրա անհնար է դարձնելու փոխադրումն ու մատակարարումը, որոնք մեր շահերից են բխում: Ես ենթադրում եմ, որ թուրքերը հենց այդ դիտավորությունն ունեն: Հայոց ազգային խորհրդի կողմից լիազորված պատվիրակությունը խնդրում է Գերմանիայի պաշտպանությունը հայ ժողովրդի լիովին բնաջնջումը կասեցնելու համար, խնդրում է հայկական տարածքի մնացորդը գերմանական հովանավորության տակ վերցնել: Այդ մասին պաշտոնական գրությունը իմ ձեռքում է: Անհրաժեշտ է Թուրքիայի վրա իսկույններ հաստատուն ճնշում գործադրել, եթե հայերի բնաջնջումը պետք է արգելվի: Խնդրում եմ հնարավորինս շուտ մի ռազմանավ ուղարկել, մի գումարտակ դեպի Փոթի և հրահանգներ հայկական պաշտոնական պարզաբանման վերաբերյալ: Անհրաժեշտ է անհապաղ գործել»³¹:

Գեներալ ֆոն Լոսովը, որը փոքր-ինչ ավելի ուշ Թիֆլիս ժամանած գնդապետ Կրեպի հետ միասին ակնհայտորեն թուրքական կողմին հակադրելու գերմանական բանակի ամենաարմատական թևն էր ներկայացնում, վերոնշյալ հաղորդագրությունից մեկ օր առաջ մեկ այլ հեռագրով արդեն տեղեկացնում էր, որ թուրքական արշավանքի հետևանքով Անդրկովկասյան կոնֆեդերացիան փլուզվել էր, Ելիզավետպոլում և մյուս թաթարական շրջաններում թուրքական դրոշներն էին բարձրացված, և որ թուրքական կանոնավոր ու անկանոն ուժերն արշավում էին Երևանի վրա: «Կոստանդնուպոլսի նոր թուրքական իմպերիալիզմի նպատակը ամբողջ Կովկասի նվաճումն է,- հայտարարում էր նա իր հեռագրում,- Թալեաթի և կոմիտեի նպատակը հայերի լիակատար բնաջնջումն է, Կոստանդնուպոլսում պատերազմի վաշխառուների նպատակը Թուրքիայի կողմից գրաված կովկասյան պետությունների հյութաքամումն է: Դեպի Պարսկաստան զորքերի փոխադրումները միայն պատրվակ են թուրքական բոլոր պահանջները հարկադրելու համար: Թուրքերը ... ուզում են Կովկասը թալանել առանց որևէ գերմանական...»³²:

Այնուհետև տեղեկացնելով, որ Վրաստանը մայիսի վերջին իր անկախությունը հռչակելով՝ արտգործնախարար Չխենկելիի միջոցով պաշտոնապես խնդրելու էր Գերմանիայի հովանավորությունը, և որ հայկական պատվիրակությունը գերմանական կայսերը և Թուրքիայի քրիստոնյա դաշնակիցներին աղերսագին կերպով խնդրում էր հայ ազգաբնակչությանը ջարդերից պաշտպանել, ֆոն Լոսովը ցուցում-

³¹ Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel "Deutschland und Armenien" herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke, zusammengestellt und eingeleitet von Wolfgang Gust. St' u ինտերնետային ցանցում. <http://home.t-online.de/home/wolfgang.gust/dvita.htm>., Թիվ 395. փաստաթուղթը:

³² Բնագրում միտքը մնում է անավարտ: St' u Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., էջ 501:

ներ էր խնդրում Վրաստանի խնդրանքի հանդեպ դիրքորոշում ցուցաբերելու համար: Անձամբ նպատակահարմար համարելով բավարարել Վրաստանի խնդրանքը, որի միջոցով Կովկասում Գերմանիայի ներկայությունը կապահովվեր, իսկ թուրքերի՝ Վրաստանում ամրանալու հավանականությունը կբացառվեր, Լոսովը մատնանշում էր, որ հայերը նույնպես կամենում էին անկախացումից հետո Վրաստանի նման խնդրել Գերմանիայի հովանավորությունը:

Հատկանշական է, որ մայիսի 23-ին ֆոն Լոսովի հեռագիրն ուղարկելով ԱԳՆ՝ դեսպան Բեռնշտորֆը նշում էր, որ գեներալ ֆոն Ջեկտը արդեն կատարել էր համապատասխան բոլոր կարգադրությունները, որի պատճառով ինքն անձամբ ի վիճակի չի եղել Թուրքիայի կառավարության մոտ հաջողությամբ առարկություններ կատարել «այդ միջոցառումների» կապակցությամբ: Միաժամանակ դեսպանը հավաստիացնում էր, որ կատարվածը չէր դատապարտում, այլ ավելի շուտ հակված էր ընդունելու ֆոն Ջեկտի դիրքորոշումը:

Դժվար չէ նկատել, որ այստեղ հարցը վերաբերում էր թուրքական առաջխաղացման և ոճրագործությունների առնչությամբ գերմանական ռազմական ներկայացուցչության երկու տարբեր դիրքորոշումների, և ի տարբերություն ֆոն Լոսովի, որ Թուրքիայի դեմ հարկադրանքի միջոցառումներ գործադրելու կողմնակից էր, գեներալ ֆոն Ջեկտը ներկայացնում էր գերմանական զինվորականության առավել լոյալ և հանդուրժողական թևը: Եվ պատահական չէ, որ դեսպանը, որին չէր հաջողվել վերոնշյալ նախագգուշացումների ճանապարհով որևէ կերպ ազդել թուրքական կողմի վրա, պատասխանատվությունը իրենից վանում էր՝ անձամբ ևս իր համերաշխությունը հայտնելով ֆոն Ջեկտի տեսակետներին³³: Դեսպանի մատնանշմամբ ներկա իրադրությունը չէր լինի, եթե կովկասցիները ժամանակին հետևեին անմիջապես խաղաղություն հաստատելու իր խորհրդին, մինչդեռ այժմ, ըստ նրա, դրա համար չափազանց ուշ էր: Ըստ այդմ նա առաջարկում էր մի հերթական առևտուր կատարել Թուրքիայի հետ. թուրքական կառավարության կովկասյան քաղաքականության հարցում Գերմանիայի տևական աջակցությունը երաշխավորելու դիմաց Թուրքիայից պահանջել, որ նա գրավոր կերպով Կովկասում, որոշակի բնագավառներում Գերմանիայի տնտեսական շահերի գերակայությունն ընդունելու երաշխիքներ տար³⁴:

Թուրքական ոճրագործությունների հանդեպ դեսպան Բեռնշտորֆի հանդուրժողական դիրքորոշումը առավել ընկալելի դարձնելու համար արժե թերևս նշել, որ երբ մայիսի վերջին Թիֆլիս ժամանեց գնդապետ (հետագայում՝ գեներալ) ֆոն Կրեսը, որը տեղի ունեցող իրադարձությունների և հայ ժողովրդին սպառնացող բնաջնջման վտանգի վերաբերյալ օբյեկտիվ տեղեկատվությանը զուգահեռ ԱԳՆ-ին ուղղված իր թղթակցություններում նաև այն տեսակետն էր զարգացնում, որ Գերմանիան պետք է հնարավորինս շուտ ազդու միջոցներ ձեռնարկեր թուրքերին կանգնեցնելու համար, դեսպանը ԱԳՆ-ին առաջարկում էր ֆոն Կրեսին հնարավորինս շուտ ուղարկել Կ. Պոլիս՝ նրա և ֆոն Ջեկտի քայլերը համապատասխանեցնելու համար, որոնք «եթե ձեռք-ձեռքի տված» չաշխատեին, կարող էին ի հայտ գալ «անկանխատեսելի հե-

³³ Անդ, էջ 501:

³⁴ Անդ, էջ 502:

տևանքներ»³⁵.

Ինչևէ, ինչպես վկայում են գերմանական դիվանագիտական տեղեկագրերը, գերմանական բարձրաստիճան զինվորականության մի նշանակալից մասը ամենևին էլ իրավացի չէր համարում թուրքական բանակի կողմից Բրեստի պայմանագրով նախատեսված սահմանների խախտումը, և Գյոպերտի կողմից հայ պատվիրակությանը տրված հավաստիացումն իրականությանը չէր համապատասխանում: Այնուհանդերձ, Գերմանիայի պաշտոնական քաղաքականությունը հեղինակվում և մշակվում էր կանցլերի գրասենյակում, որը ամենևին էլ մտադիր չէր հրաժարվել իր ավանդական քաղաքականությունից, այն է՝ Թուրքիայի հետ հարաբերությունները չվտանգել և միաժամանակ փորձել պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական նախագոյաշարժումների միջոցով իրեն ապահովագրել թուրքական կառավարության ոճրագործությունների համար մեղսակից և համապատասխանատու համարվելու վտանգից: Դրա առավել ցցուն օրինակը կարելի է համարել գեներալ ֆոն Լոսովի վերոնշյալ ահագանգից հետո, մայիսի 26-ին, արտգործնախարարության կողմից Կոստանդնուպոլսի դեսպանին ուղղված հրահանգը, որտեղ նրան մասնավորապես հանձնարարվում էր Բ. Դոանը «բարեկամաբար, սակայն որոշակի ձևով, բանավոր կերպով» հայտնել, որ գերմանական կայսերական կառավարությունն իրեն վերապահում էր Կովկասում տեղի ունեցող բոլոր իրադարձությունները վերահսկելու իրավունք և պահպանում էր իր դիրքորոշումը Արդահանի, Կարսի և Բաթումի շրջանների ներսում կամ դրանցից դուրս իրագործված այն միջոցառումների առնչությամբ, որոնք չեն համապատասխանում Բրեստ-Լիտովսկի խաղաղության պայմանագրին: Հրահանգվում էր նաև հայտնել, որ կայսերական կառավարությունը Կովկասում թուրքական զորքերի հետագա առաջխաղացումը և նշված երեք շրջաններից դուրս թուրքական պրոպագանդայի իրականացումը չի կարող ո՛չ պաշտպանել և ո՛չ էլ հավանություն տալ դրանց, որ Գերմանիան վրացական կառավարությանը ճանաչում էր որպես օրինական կառավարություն և սկզբունքորեն ճանաչում էր Վրաստանի անկախությունը՝ օսմանյան կառավարությանը կոչ անելով նույնը անել և հարգել Վրաստանի սահմանները, իսկ Վրաստանի ճշգրիտ սահմանագծումը պետք է տեղի ունենար Գերմանիայի մասնակցությամբ: Ինչ վերաբերում էր Հայաստանին, ապա գերմանական կառավարությունը Օսմանյան կառավարությանը խնդրում էր Թուրքիայի կողմից գրված տարածքներում ապահովել պատշաճ վերաբերմունք հայերի նկատմամբ և իրեն իրավունք էր վերապահում ավելի մանրամասն առաջարկներ կատարել այդ ուղղությամբ: Հրահանգի 5-րդ կետով Օսմանյան կառավարության ուշադրությունը հրավիրվում էր այն բանի վրա, որ Թուրքիան Գերմանիայի դեմ գոյություն ունեցող քաղաքական պայմանագրերից չէր կարող պաշտպանության կամ աջակցության պահանջներ բխեցնել այնպիսի ռազմական կամ դիվանագիտական գործողությունների համար, որոնք նա նախաձեռնում էր առանց Գերմանիայի համաձայնության կամ հակառակ Գերմանիայի խորհրդի: Գերմանիան այդօրինակ, ինքնիշխան կերպով սկսված ձեռնարկումները մերժում էր և պարտավոր էր հետևանքները թողնել Թուրքիայի վրա: Իսկ եթե ուժերի կամայական փոշիացման հետևանքով Թուրքիայի

³⁵ Անդ, էջ 511:

ընդհանուր դրությունը վատանար և պայմանագրային կարգով վավերացված նպատակները հարցականի տակ դրվեին, ապա Թուրքիան պետք է միայնակ կերպով հաշվի նստեր այդ իրադրության հետ: Նմանապես նաև Գերմանիան չէր կարող հետագայում քողարկել Թուրքիային, եթե նրա կողմից Կովկասի քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ անկարգություններ կատարվեին:

ԱԳՆ-ն, բացի այդ, դեսպանին հանձնարարում էր գեներալ ֆոն Լոսովի հետ համաձայնեցմամբ Բ. Դոանը առաջարկներ կատարել Վրաստանի սահմանագծման և հայերի հանդեպ պատշաճ վերաբերմունքի ցուցաբերման առնչությամբ՝ նշելով, որ ԱԳՆ-ն չէր կարող բավարարվել հայերի վերաբերյալ թուրքական կողմից տրվող հավաստիացումներով, և որ անհրաժեշտ էր առնվազն գերմանացի սպանների կամ քաղաքացիական պաշտոնյաների միջոցով գրաքննության չենթարկված տեղեկատվություն ստանալ³⁶:

Հատկանշական է, որ գերմանական կառավարությունը մի կողմից խուսափում էր վերոնշյալ Բ. Դոանը գրավոր կերպով ներկայացնել և կամենում էր բավարարվել միայն «բարեկամաբար, սակայն որոշակի ձևով, բանավոր կերպով կատարվող պարզաբանմամբ», մյուս կողմից՝ մայիսի 26-ին նույն տեքստը հեռագրում էր Վիեննա՝ առաջարկելով, որ նույնը աներ նաև Ավստրիայի կառավարությունը, որպեսզի թուրքական կառավարությանը պարզ դառնար, որ դա երկու դաշնակիցների միասնական մոտեցումն էր: «Մենք ո՛չ մեր սեփական ժողովրդի, ո՛չ էլ աշխարհի առաջ չենք կարող պատասխան տալ նրա համար, որ թողել ենք, որ Բրեստի պայմանագրի որոշումները, որոնք մեր օգնությամբ են ուժի մեջ մտցվել, չարաշահվեն որպես Կովկասի քրիստոնյաներին հալածելու ազատությունը երաշխավորող փաստաթուղթ», - նշված էր Վիեննա ուղարկված հեռագրում³⁷:

Մայիսի 27-ին դեսպանն այդ առնչությամբ արդեն հանդիպում էր ունեցել մեծ վեզիրի, ԱԳ նախարարի և Էնվերի հետ, որոնք հերքել էին ֆոն Լոսովի արտահայտած տեսակետները՝ հայտնելով, որ իրենք մտադիր չեն նվաճել ամբողջ Կովկասը, այլ իբրև թե ուզում են հնարավորություն ունենալ իրենց զորքերը անվնաս ուղարկելու Պարսկաստան և Միջագետք: Նրանք դեմ չէին Վրաստանից ամբողջովին դուրս բերել թուրքական ուժերը, սակայն իրենց առաջխաղացումը պատրվակում էին այն հանգամանքով, որ կովկասցիները Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը երբևէ չէին ճանաչել, և որ իրենք նպատակ ունեին նրանց հարկադրել ճանաչել այն: Ինչ վերաբերում էր հայերին, ապա դեսպանը մատնանըշում էր, որ այդ հարցը հեշտությամբ կկարգավորվի, երբ գերմանացի սպաներ կուղարկվեն Կովկաս:

Բեռնշտորֆը միաժամանակ առաջարկում էր իրեն լիազորել, հնարավորինս շուտ նախաձեռնել Կովկասի վերաբերյալ բանակցությունների սկսում դաշնակիցների և Թուրքիայի կառավարության միջև: Գնդապետ ֆոն Կրեսի՝ Թիֆլիս ժամանելուց հետո, նշում էր նա, դարձյալ հնարավորություն կստեղծվեր այնտեղից ուղղակի կերպով հավաստի տեղեկություններ ստանալ, որոնք կարող էին հիմք դառնալ բանակ-

³⁶ Անդ, էջ 502-504:

³⁷ Revidierte Ausgabe..., St' u 396-րդ փաստաթուղթը: Հմմտ. Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 389-392:

ցությունների համար³⁸:

Արտգործնախարարությունը հենց նույն օրը, մայիսի 27-ին, իր ընդառաջումն էր հայտնում առաջարկի կապակցությամբ՝ նշելով, որ բանակցությունների նպատակը Անդրկովկասյան կոնֆեդերացիայի, իսկ եթե վերջինս արդեն գոյություն չուներ, ապա Վրաստանի և Թուրքիայի միջև փոխհամաձայնության ձեռքբերումը պետք է լիներ, և բացի այդ, քանի որ հայկական հարցը նույնպես նշանակալից դեր պետք է խաղար, հայ պատվիրակները այդ բանակցությունների միջոցով իրենց հարցերն ալելի լավ կարող էին կարգավորել, քան Գերմանիա մեկնելով:

Այս խոսքերը ինքնին պարզորոշ վկայում են, թե որքան անօգուտ էին հայ պատվիրակների՝ Բեռլինում գործադրած ջանքերը: Իր առաքելությունը համարելով ավարտված և մայիսի 30-ին վերջին ուղերձը հղելով արտգործնախարարությանը՝ պատվիրակությունը վերադարձավ: Այնտեղ տեղեկացնելով, որ թուրքական զորքերն արդեն ներխուժել են Երևանի նահանգ և առաջանում են դեպի Երևան ու Էջմիածին՝ հեղինակները տեղեկացնում էին, որ եթե դաշնակիցները նրանց չկանգնեցնեն, ապա հայերը ստիպված կլինեն կենաց ու մահու պայքարի դուրս գալ, «և եթե նրանց հուսահատ դրությունը նրանց մղի հուսահատ ձեռնարկների, որոնք ամբողջ Կովկասը կվերցնեն բոցերի մեջ, ապա դրա պատասխանատվությունը իրենք չէ, որ պիտի կրեն»³⁹:

Իսկ այն բանից հետո, նշվում էր ուղերձում, երբ թուրքերը բազմիցս գերմանական կառավարությանը խոստացել էին Կովկասի սահմանները չանցնել, մինչդեռ Բաթումի բանակցությունները չավարտված՝ դրժեցին իրենց խոստումը, այլևս հայերը ոչ մի հավատ չեն կարող ընծայել թուրքական խոստումների հանդեպ: Պատվիրակությունը նաև նախազգուշացնում էր, որ հակառակ պատերազմում չեզոք դիրքորոշում ունենալու իր մտադրությանը, հայկական կողմը հարկադրված էր լինելու ընդունել ցանկացած օգնություն, ո՛ր երկրի կողմից էլ որ դա ցուցաբերվեր, և ի վերջո դարձյալ իր հույսն էր արտահայտում առ այն, որ գերմանական կառավարությունը ազդու քայլերի կդիմեր թուրքական առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար⁴⁰:

Իսկ ինչպե՞ս էր պաշտոնական Գերմանիան կամ, ավելի շուտ, նրա դեսպանը հնարավոր համարում խնդրի կարգավորումը ստեղծված ծայրահեղ ճգնաժամային պայմաններում: «Երբ արդեն Կովկասյան հանրապետությունը լուծարվել է, իմ կարծիքով այլ բան չի մնում, քան Հայաստանը միացնել Վրաստանին՝ վերցնելով գերմանական զորքերի պաշտպանության ներքո, - գրում էր Բեռնշտոթֆը մայիսի 31-ին: - Դրա համար, սակայն, պետք է առկա լինի փոխհամաձայնություն: Այլապես Կովկասում կբռնկվեն ռասսայական և կրոնական պատերազմներ, որոնք կշարունակվեն այնքան ժամանակ, մինչև այլևս ոչ ոք չի մնա: Թուրքերը բոլոր օրինական և անօրին-

³⁸ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., էջ 505: Գեներալ ֆոն Լոսովը, որը մինչ այդ գտնվում էր Բաթումում, կարճ ժամանակով մեկնել էր Կոնստանցա, իսկ գնդապետ ֆոն Կրետը դեռ չէր ժամանել Թիֆլիս: Դեսպանի այդ տեղեկությունը կատարվել էր միայն հավուր պատշաճի, քանի որ Կովկասում գտնվող գերմանական զինվորականները, բնականաբար, նույնիսկ մեծ ցանկության դեպքում, չէին կարող գործել առանց հրահանգների, իսկ դրանք հետագայում էլ բացակայում էին:

³⁹ Անդ, էջ 510:

⁴⁰ Անդ:

նական միջոցներով կայաքարեն անկախ Հայաստանի գաղափարի դեմ: Նրանք չեն ուզում իրենց սահմանի մոտ մահացու թշնամի ունենալ: Կովկասի ներկայիս իրադրությունում կարելի է ընդունել, որ ամենուրեք, որտեղ հայերը թվական գերակշռություն ունեն, սպանելու են թուրքերին, և հակառակը նույնպես տեղի կունենա այնտեղ, որտեղ մեծամասնությունը թուրքեր են»⁴¹:

Վերոնշյալ տեսակետին հակառակ, թուրքական կառավարությունը ձգտում էր Հայաստանը տեսնել ոչ թե Վրաստանի, այլ Ադրբեյջանի կազմում, անշուշտ, հասկանալի է, թե ինչ պատճառներով: Ինչպես Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանը ԱԳՆ-ին տեղեկացնում էր իր՝ հունիսի 1-ին ԱԳՆ առաքված տեղեկագրում, Թալեաթը և Էնվերը իրեն իրագեկել էին, թե Հալիլը խաղաղություն էր հաստատել Վրաստանի և, այսպես կոչված, «Հարավկովկասյան հանրապետության հետ», որի բնակչությունը պետք է «բաղկանար հայերից և թաթարներից»⁴²:

Եթե նույնիսկ դեպքերից առաջ անցած Թալեաթի և Էնվերի այդ տեղեկությունը իրականությանը չէր համապատասխանում, ապա ամեն դեպքում դա բացահայտում էր Անդրկովկասի հայության և հայկական տարածքների հետ այդ եղանակով վերջնական հաշվեհարդար տեսնելու թուրքական կողմի դիտավորությունը: Տվյալ տեղեկությունը, ամենայն հավանականությամբ, նպատակ ուներ պարզ դարձնել Գերմանիայի վերաբերմունքն այդ առնչությամբ և վերջինիս նաև ըստ հնարավորին հաշտեցնել այդ գաղափարի հնարավորության հետ:

Պաշտոնական Գերմանիան, ինչպես վկայում է ԱԳՆ-ի կողմից հունիսի 3-ի ամսաթղթով Կ. Պոլսի դեսպանին ուղղված հանձնարարականը⁴³, ակնհայտորեն դեմ էր Թալեաթի և Էնվերի առաջարկած լուծմանը: «Խաղաղության պայմանագրերը, որոնք Թուրքիան կստորագրի առանց համաձայնեցնելու իր դաշնակիցների հետ, մեր կողմից չեն կարող ճանաչվել, նշված էր այնտեղ, քանի որ դրանք կհակասեն 1916 թ. սեպտեմբերի 28-ի գերմանա-թուրքական պայմանագրի 3-րդ հոդվածով ամրագրված՝ անջատ հաշտության կնքման արգելքին: Մենք կարող ենք միայն այնպիսի պայմանագրերը ընդունելի համարել, որոնք չորս դաշնակիցների մասնակցությամբ են գլուխ գալիս: Ձերդ Գերագանցությանը ես խնդրում եմ Բ. Դռանը դա տեղեկացնել...: Բոլոր կողմերից, Իսպանիայի թագավորից, Շվեյցարիայից, ինչպես նաև բոլորովին վերջերս այստեղ եկած՝ Հայոց ազգային խորհրդի պատվիրակների կողմից մեզ խնդրանքներ են ուղղվում հայերին օգնելու համար, և այն ամենի համար, ինչ պատահում է նրանց հետ, մեզ պատասխանատու են համարում: Մենք, որպես Բրեստի պայմանագրի համաստորագրող, որը թուրքերի առջև բացել է ճանապարհը դեպի Արդահան, Կարս և Բաթում, չենք կարող խուսափել այդ պատասխանատվությունից: Մեր միանգամայն վստահելի հեղինակությունների և հայ պատվիրակների

⁴¹ Անդ, էջ 511:

⁴² Անդ, էջ 512:

⁴³ Անդ, էջ 514-515: Կայսերական Գերմանիայի քաղաքական արխիվում գտնվող այդ գրության սկզբնամասում Զյուլիմանը հայտնում է, որ մտադիր էր դա ուղարկել Կ. Պոլսի դեսպանին: Արդյոք այն ուղարկվել է, թե ոչ, հաստատապես անհնար է ասել: Եթե, սակայն, նկատի առնենք, որ արխիվում բացակայում է նաև դեսպանի պատասխան հաղորդագրությունը, իսկ ընդամենը մեկ օր անց հայկական և թուրքական կողմերի միջև ստորագրվեց Բաթումի պայմանագիրը, ապա կարելի է ենթադրել, որ այն չի ուղարկվել:

տեղեկությունները համապատասխանում են այն հարցում, որ թուրքերը, հաշվի չառնելով իրենց բոլոր խոստումները, ծրագրված կերպով ոչնչացնում են Կովկասի հայերին կամ բարեհաճ պասիվությամբ թույլատրում են դա անել: Այդ իրավիճակում մենք պարտավոր ենք պնդել, որ թուրքական կառավարությունը ոչ միայն իր խոստումներին համապատասխան հետագա առաջխաղացումը անմիջապես և վերջնականապես դադարեցնի, այլև այսուհետ առանց հապաղման նաև ազդու երաշխիքներ ստեղծի՝ արդեն գրաված տարածքներում հայերին կանոնավոր և անկանոն զորամասերի կամայականություններից պաշտպանելու համար: ... Ինչպես գեներալ Լուդեն-դորֆն է գեներալ ֆոն Ջեկտին հեռագրել, Թուրքիան չի կարող ակնկալել, որ մենք նրան գերմանական արյունով կամ գերմանական ծախսերով դարձյալ թուրքական տարածք կտրամադրենք, որի պաշտպանումը ... նա անձամբ արհամարհում կամ վտանգում է: Նման մի վտանգում կարելի է նաև հայերի դեմ իրագործվող անկարգություններում տեսնել, քանի որ դրանով ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների վրա կգայրանա, և դրա հետևանքով կդժվարանա կորցրած տարածքները դիվանագիտական ճանապարհով վերստին ձեռք բերելու հեռանկարը»⁴⁴:

Սարդարապատում, Ղարաքիլիսայում և այլ շրջաններում հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարը, այնուհանդերձ, թուրք զավթիչներին պետք է հարկադրեր հրաժարվել Հարավկովկասյան հանրապետության ստեղծման դիտավորությունից և ուղղակի բանակցությունների մեջ մտնել հայկական կողմի հետ: Չնայած Հայաստանի Հանրապետությունը, Գերմանիայից որևէ շոշափելի աջակցություն չստանալով, հարկադրված էր հունիսի 4-ին ընդունել թուրքական կողմի պայմաններն ու ստորագրել Բաթումի պայմանագիրը, այնուամենայնիվ դրանով նա նաև ինքնահաստատեց իրեն՝ փաստելով իր գոյության անժխտելի իրավունքը:

Բրեստ-Լիտովսկի խաղաղության դաշնագրից մինչև Բաթումի պայմանագրի ստորագրումն ընկած ժամանակամիջոցում պաշտոնական Գերմանիան, այսպիսով, շարունակում էր հայ ժողովրդի դեմ թուրքական ոճրագործություններին հակազդել գրեթե բացառապես Բ. Դռանն ուղղված զուսպ դիվանագիտական նախազգուշացումներով և հորդորներով, որոնք հայ ժողովրդի բնաջնջման՝ թուրքական կառավարության քաղաքականության և համապատասխանաբար նաև տարածաշրջանում տեղի ունեցող իրադարձությունների վրա որևէ էական ազդեցություն չէին կարող գործել:

⁴⁴ Անդ: